
KÖNYV- ÉS FOLYÓIRATSZEMLE

VAN-E KIÚT?

Jacques Attali: Tri svijeta, Globus, 1984

Az egész világot sújtó gazdasági válság már olyan régóta húzódik, hogy könyvtárakat kitevő elmélet született megmagyarázására, a kiút és a megoldás keresésére. Sőt már elkészültek az elméletek összegezésének, kritikai értékelésének és klaszszifikálásának kísérletei is. Egyik ilyen, szerintünk nagy sikerű kísérlet, a Globus által a Novi svijet sorozatban kiadott könyv, Jacques Attali francia eredetiben 1981-ben megjelent: *Három világ* című könyve. A francia szocialista kormány egyik teoretikusának, Mitterrand francia köztársasági elnök egyik gazdasági tanácsosának nálunk most megjelent könyve azonban több csnél is. Sajátos kísérlet e válság megértésére és magyarázatára, sok tekintetben eredeti és mindenképpen gondolatokat ébresztő elméletnek a felvázolása. Elméleti kutatómunkájának eredményei vitathatók, könyvével kapcsolatban sok minden megkérdőjelezhető, de senki sem vitathatja el tőle azt, amit az utószó tömören így összegez: „Attali: *Három világ* c. könyve értékes hozzájárulás a modern világ válságának diagnózisához”.

A reaganomonicum elméleti alapja

A válsággal kapcsolatos elméletek ismertetését Attali azokkal az

elméletekkel kezdi, amelyek a cserét tekintik elsődlegesnek. Szerintük: „Minden döntés a fogyasztás vagy a termelés anyagi eredményeivé alakul át, amikor egymással szembekerülnek az egyetlen helyen, ahol árukat és mennyiségüket megállapítják, a piacon. Ezt a szembekerülést nevezzük szabályozásnak, és a pénz közvetítésével történik.” A csere és a piac tényéből kiinduló elméletek egyik változata adja a ma uralkodó szemléletnek, a népszerűen reaganomonicának nevezett gazdasági elképzelésnek — amelyet Reagan amerikai elnök emelt a hivatalos politika szintjére és kényszerített rá az egész világra — elméleti alapját. Kiindulópontja a szembehelyezkedés az állam gazdasági beavatkozásával, mivel „a piaci gazdaság tiszta formájában képes a legjobb egyensúly megteremtésére” A másik változata az állami beavatkozásnak a keynesi közgazdaságtannal megteremtett elképzelése, amely ilyen vagy olyan változatban ma is tovább él.

Az effajta elméletek részletes bemutatását Attali Friedrich von Hayek koncepciójának ismertetésével kezdi, elsősorban annak fölvázolásával, hogy Hayek szerint a társadalom megszervezésének két lehetséges módja létezik, az egyik terv révén, amely szükség esetén még erőszak-

hoz is folyamodik, a másik pedig a társadalom spontán működése. Szerinte a szervezés első módjának minden kísérlete a gazdaságban válságot teremt. Konkrétan, az állam minden gazdasági döntése csakis kárt okozhat a társadalom természetes működésének. Ez az állami beavatkozás azon az illúzióan alapszik, hogy ily módon elősegíti a társadalom megszervezését, valójában azonban a terv nélküli szabad tevékenység hozza létre az ideális rendszert, amely minimumra szűkíti az erőszakot.

Ehhez a hayeki elképzeléshez kapcsolódnak az állami beavatkozással szembe forduló különféle elméletek, ugyanis már Hayek maga azt állítja, hogy a mostani válság annak következménye, hogy a világ ilyen árat kénytelen fizetni a kormányok második világháború utáni demagóg illúzióiért. Ezt kiegészítik az állami beavatkozással szembeszegülő különféle teoretikusok — akik közül John M. Buchanant, R. E. Wagnert és Reagan ismert tanácsadóját Milton Friedmant említi —, akik azt hirdetik, hogy a gazdaság csak azért került válságba, mert nem hatnak szabadon a piaci törvényszerűségek, tehát a válság leküzdésének leghatékonyabb módja a piaci törvényszerűségek visszaállítása. Szerintük az állam a legnagyobb kártevő a gazdaságban, tehát az elmélet legfőbb gondja az, hogy minimumra csökkentsék az államnak ezt a beavatkozását. Szerintük az állami beavatkozásnak csak egyetlenegy formája jogosult, mégpedig a pénzpolitika, az is azzal az elsődleges céllal, hogy letörje a munka árát, ha kell még a munkanélküliség révén is.

Attali a következőképpen foglalja össze az effajta elméleteket: „Különféle változataiban a liberalizmus azt igyekszik bebizonyítani, hogy csak a piac szavatolhatja az

eszközök optimális felhasználását és minden válság pusztán abból ered, hogy akadályozzák a piac akadálytalan működését vagy az állami beavatkozással, vagy véletlenszerű külső csapásokkal, vagy pedig annak képtelenségével, hogy pontosan előrelássák a jövőt. A válság megoldását tehát csakis a szabad piac törvényszerűségeinek helyreállítása hozhatja meg.” A fenti ismertetés után már csak röviden foglalkozik azzal a közgazdaságtannal, amelyet Keynes fogalmazott meg. Ennek az elméletnek meg a későbbi változatainak a kiindulópontja az, hogy a piaci törvényszerűségekből fakadó kereslet nem elegendő az eszközök teljes foglalkoztatásához, tehát külső tényezőkkel, állami beavatkozással növelni kell a keresletet, hogy fokozható legyen a termelés és elérhető a teljes foglalkoztatás. Ez az elmélet évtizedekig megszabta az államok politikáját és beleépült a jóléti állam koncepciójába mindaddig, amíg napjainkban majdnem teljesen vissza nem szorult a liberalizmus különféle válfajai előtt.

A marxizmus erőpróbája

Attali könyve meggyőzően tanúsodik arról, hogy a szerző jó kiindulópontot talált a különféle elméletek csoportosítására és egyben a bemutatására is. Ugyanakkor ez a kiindulópont lehetőséget ad a marxizmus rehabilitálására, a különféle egyéb elméletekkel párhuzamba állítására, hogy ily módon a marxizmus egyenrangúvá váljon a megoldáskeresés különféle változataival. Szerinte a különbség onnan ered, hogy az egyik vagy a másik elmélet mit tekint kiindulópontnak. Eszerint a cseréből kiinduló elméletekkel szemben a marxizmus a termelésből indul ki. Elsősorban azt veszi figyelembe, hogy a társadalom és a

világ nem egyszerűen a csere törvényszerűségeinek engedelmeskedő környezet, hanem a természeti gazdaság birtoklásáért és fölhasználásáért vívott szörnyű küzdelem színtere. Tehát nem a cseréből kell kiindulni, hanem figyelembe kell venni a társadalmi csoportok szerepét a termelés folyamatában, és tanulmányozni kell azokat a hatalmi viszonyokat, amelyek meghatározzák a javak termelését és cseréjét egyaránt. Bevezetőként ismerteti Marx válságelméletét, amely a válságokban a felhalmozott ellentétek erőszakos megoldásának formáját látja, a leglényegesebb ellentétnek pedig a tömegek szegénysége és korlátozott fogyasztása meg az állandó növekedésére törekvő kapitalista gazdaság közötti ellentmondást tekinti. Hozzáfűzi, hogy Marx ugyan nem hitte, hogy a gazdasági válság önmagától megdönti a kapitalizmust, mert tudta, hogy erre csakis az osztályharc képes, de mégis arra számított, hogy az 1848-as válság legalább egy országban véget vet a kapitalizmusnak. Ez a jóslat nem következett be, hanem a kapitalizmus átalakult, megvalósítva négy olyan újdonásgot, amelyek közül Marx csak az első kettőt láthatta előre: a tőke koncentrációját a szakszervezeteket, a technobürokraták új osztályát és a technobürokratikus tőkés államot.

A marxi válságelmélet ilyen ismertetése adja meg az alapot ahhoz, hogy egyenrangú elméletként ismeresse a válsággal kapcsolatos különféle mai marxista elképzeléseket. Ezeket a különféle elméleteket aszerint csoportosítja, hogy egyetlenegy országot vagy a világgazdaságot veszik-e tanulmányozásuk alapjául, de mindkét csoporton belül is két-két iskolát különböztet meg és ismertet. A válságot egy-egy ország határain belül vizsgáló különféle marxista elméletek egyik iskolájának

azt tekinti, amely abból indul ki, hogy a kapitalizmus mai válsága az utolsó és legvégső válság, amely véget vet a kapitalizmusnak, ami miatt ezt az iskolát a katasztrófa marxizmusának nevezi, a másik iskola ezzel szemben azt vallja, hogy a kapitalizmus képes megoldani válságát, ha csak az osztályharc nem kényszeríti rá a társadalmat a gyökereiből való változtatásokra, ezt az iskolát ő neomarxizmusnak nevezi. A kapitalizmus végső válságát hirdetőik közül először a Francia Kommunista Párthoz kapcsolódó marxistákat, különösen Anicet Le Pors-t, ismerteti, akik Lenin elméletét folytatva próbálnak magyarázatot adni a kapitalizmus mai válságára. Abból indulnak ki, hogy Lenin a kapitalizmust három egymástól válságokkal elválasztott fázisra osztotta: a XVIII. században volt a primitív kapitalizmus, a XIX. században a kereskedelmi kapitalizmus és a XX. században a monopol kapitalizmus. Ezen túlmenően a kapitalizmusnak eme utolsó fázisát ők még két részre osztják: egyszerű monopol kapitalizmusra 1900—1930-ig és állami monopol kapitalizmusra 1945 után. Ebben a mostani szakaszban a válságot szerintük az váltja ki, hogy a kapitalizmus képtelen egyidejűleg növelni a profitot a munkabérek leszorításával és olyan keresletet teremteni, amely piacot adna a megnövekedett termelésnek. Ebből az állandó válságból csakis a hatalmi viszonyoknak a munkások javára történő megváltoztatásával lelhető meg a kiút. Ezért szerintük a kapitalizmus elkerülhetetlen vége nem abból ered, hogy nem tud több értéktöbbletet termelni, hanem abból, hogy ezt a megeremített értéktöbbletet már nem tudja felhasználni. Hasonló a kiindulópontja az iskola másik változatának, amelyet ő amerikai radikalizmusnak nevez, s Baran és Sweezy nevéhez köt. Szerintük a

kapitalizmus válságait a megteremtett többlet felhasználásának képtelensége teremti, így a vasutakon eszközölt beruházások csökkenése vezette az első világháborúhoz, az autósülés lelassulása 1929-től a második világháborúhoz, és a kapitalizmus ma is csak fegyverkezés és háború formájában tudja ezt a többletet fölhasználni, emiatt válsága mindaddig tart, amíg az igazi tervezés új társadalmat nem állít a helyébe.

Valamivel kevesebbet foglalkozik a másik irányzattal, amely azt vallja, hogy a kapitalizmus mai formája képes olyan átalakulásra, amely lehetővé teszi számára a válság leküzdését. A sorok közül azonban kiolvasható, hogy ezt az iskolát előnyben részesíti a másikkal szemben, ami abból is kitűnik, hogy a tolerancia és az elméleti pluralizmus örve alatt elvben minden elméletet egyenrangúnak ismer el, azt hirdeti, hogy egyiknek sincs joga az igazság monopóliumára, de nem titkolja el ítélt véleményét a fent ismertetett marxista iskoláról: „A katasztrófa marxizmusának terve arra szorítkozik, hogy egy másik burzsoázia segítségével igazgassa az ipari és társadalmi rendszert.” Az utolsó válság és a katasztrófa hirdetésével szemben a másik irányzat közül az egyik, amit ő neofordizmusnak nevez, azt hirdeti, hogy a kapitalizmus a fordizmusnak, vagyis a technológia és a munkások fogyasztása megváltoztatásának új módszerével kilábal mostani válságából, éppúgy, mint ahogy a fordizmus révén a harmincas évektől kezdődően kezdett kilábalni akkori nagy válságából. Ennek az iskolának a másik válfaját neoszovjetizmusnak minősíti, abból kiindulva, hogy a mostani szovjet társadalom átalakulását az extenzív termelésről az intenzív termelésre való áttérésnek tekinti, aminek ismertetését azért tartja fontosnak,

mert „minden kapitalista ország magában rejt a szovjetizmusnak valamilyen jellemvonásait”.

Sokkal többet foglalkozik azokkal a marxista elméletekkel, amelyek a világgazdaságot vizsgálják és a fejlődő országok helyzetét veszik kiindulópontnak. Ennek keretében is két iskolát különböztet meg, az egyik A Emmanuel elmélete az egyenlőtlen cseréről, mely szerint a kapitalista periféria országai több értéket adnak a fejlett országoknak, mint amennyit onnan kapnak, és ez a profit fenntartásának eszközevé válik a világgazdaság számára. Ugyanakkor azonban a továbbiakban ismerteti ennek az iskolának a másik válfaját, amely bírálja az egyenlőtlen cserét, már annak alapján is, hogy a gyakorlatban a jelenlegi helyzet nem vezet a fejlett és fejlődő világ közötti csere növekedéséhez, ami magától értetődő lenne, ha a fejlett világ ebből valami külön hasznot valósítana meg. Ehelyett Ernest Mandel azt hirdeti, hogy a periféria munkája ér kevesebbet, tehát a különbség, és ezzel a kiszákmányolás, a termelékenységkülönbségből fakad. Számos más marxista, köztük elsősorban Samir Amin, pedig úgy véli, hogy a különbség az egyenlőtlen fejlődésből fakad, és a mai válság abból keletkezett, hogy a harmadik világ nem hajlandó a központ többlet-erőszakos fölhasználásának színnyelvévé válni. Ugyanakkor azonban tudatában van annak, hogy eddig még nem sok támogatót szerzett magának és nemigen hódított tért az a felfogás, hogy a fejlődő világban nem kell a kapitalista központ válságának árát megfizetni olyképpen, hogy fokozza függőségét a fejlett központtól, mivel a harmadik világ nemzeti és nemzetközi stratégiája még mindig a fejlett központ kapitalista törvényszerűségei szerint alakul.

A társadalmi rendszer új koncepciója

A fent vázolt két kiindulóponttal, vagyis a csere és a termelés elméletével szemben Attali könyvének nagy részét egy harmadik kiindulópontú, a szervezést, elsődlegesnek tekintő elméletnek szenteli. Az ő kiindulópontja: „Amióta az emberek beszélgetnek, a rendszer struktúráját a nyelv határozza meg: az embereknek és tárgyakkal nem azért van értékük, mert ritkán fordulnak elő a cserében, sem pedig az őket előállító munka miatt, hanem amiatt: hogy részt vehetnek az üzletek körforgásában, amely értéket ad a társadalmi szervezetnek. A csoportnak viszont csak egyetlen egy értelme van: túlélni; és a csoport számára egyetlen fenyegetés: az erőszak.” Az ő elméletének kiindulópontja tehát nem a csere, mint a reaganomonia különféle elméleteinél, nem a termelés mint a marxizmus különféle iskoláinál, hanem a szervezet. „Társadalmi szervezetnek nevezem a kicserélt információ közös jelzésével összefűzött egyedek összességét. E jelentésnek a funkciója az erőszaktól való félelem kiküszöbölése, a lények és tárgyak hierarchiája és vetélkedésük polarizálása segítségével. Ezeket a lényeket és tárgyakat javaknak nevezem. A szervezetet jelzi az a nyelv, amilyen beszélnek, az a kultúra, amellyel benne az erőszakot, a vetélkedést, a hierarchiát megszemélyesítik.”

De sokkal nagyobb ambícióval indul, mint hogy a két másik lehetséges elmélettel szemben egy harmadikat fölvezet. Ennek az ambíciónak a hajtóereje a marxisták régi kételye, hogy leegyszerűsítés a társadalom fejlődését az ősközösség, a rabszolgasági rendszer, feudalizmus, kapitalizmus és szocializmus sémájába kényszeríteni. Mindemel-

lett burkoltan, rendszerint ott él bennük az a kétely is, hogy lehetséges a társadalomnak egy egészen más típusa, feltételelesen a jelenlegi árutermelőnek minősítve egy olyan típus, amely nem az árutermelésre épül, mint ahogy, mondjuk, az inkák példája mutatja, hogy a társadalom más alapon is felépülhet és felépülhetett volna. Attali könyvének újdonsága, hogy ezt a sok kételyt vagy burkoltan megfogalmazott utalást egész rendszerre meri gyúrni, és az eddigi sémától eltérően értelmezi a társadalmi rendszereket. Szerinte az emberi társadalom fejlődése során három fázison ment át: „a szertartásos rendszeren, amelyben a többlet, a tudás és a hierarchia a mítoszon alapszik, utána jött az uralkodói rendszer, amelyben a többlet, a tudás és a hierarchia az erőszakon alapszik, és végül a kereskedelmi rendszer, ahol a többlet, a tudás és a hierarchia a cserén alapszik”.

A szertartásos rendszer szerinte az emberi társadalom történetének kezdeti szakasza, az a korszak, amikor az emberek ott élnek „a félelem, az erőszak, a láthatatlan, a véletlen világűrjében. Itt kell megteremteniük a létfontosságú értelmet, össze kell kapcsolni a tevékenységeket, minden termelést, a tárgyak vagy szavak egész kicserélését egységes, minden átfogó, megnyugtató értelemben. Ez a célja a szertartásnak”. A következő társadalmi rendszer nála az uralkodói rendszer, amelyben kezdetben az isten, később az erő nevében a hatalmat egy nemzetiség vagy valamelyik család ragadja magához és az erőszak — ahogy ő mondja, rendőrség — révén megteremti a hatalomnak új rendszerét. Érdekes megjegyezése, hogy ez a rendszer csak a tudásnak azt a formáját használja fel, amely többlet: termel és segít azt fölhasználni. Így például a fáraók birodalma

kifejlesztette a csillagászatot, mert az hasznos volt a mezőgazdaság számára, de nem tudott mit kezdeni a gőzgéppel, pedig azt már fölhasználták a piramisok nehéz ajtóinak megnyitására. Vagy az amerikai indiánok állama nem tartotta fontosnak a kerék és a fémek kifejlesztését, mert nem volt rá szüksége az erőszakra támaszkodó többletbe gyűjtés rendszeréhez.

A kereskedelmi rendszer keletkezésétől napjainkig állandó válságokon át fejlődött mai szakaszáig, amikor ismét válságba jutott. Minden válság új technológia megteremtéséhez vezetett és egyben új átcsoportosítást hozott a rendszer szíve, központja és perifériája között. Az ő elmélete szerint ez a rendszer most jutott el kilencedik ilyen átalakulást hozó válságáig. Ezeket a fázisokat a rendszer szívet adó várostól és a vele járó technológiától függően a következőképpen osztotta fel. Az első Brugge, annak alapján, hogy a XIII. században ez a flamand kikötő volt a mezőgazdasági termények kicserélésének legtokeesebb helye, és fejlődését elsősorban annak köszönheti, hogy a kormánykerék révén a brugge-i hajók mind merészebb vállalkozásokba bocsátkozhattak. A második fázis Velence, amikor a rendszer új szíve már ötszöröse volt Brugge-nak, Velence életszínvonala tizenötszöröse volt az akkori párizsinak és az uralkodó technológia a hajógyártás volt. A harmadik fázis Antwerpenhez és a könyvnyomtatáshoz fűződik, aminek jelentősége abban van, hogy a könyvnyomtatás lehetővé tette az új ipari-műszaki elit kialakulását, amivel kapcsolatban közli azt a meghökkenítő adatot, hogy 1500-ig a világon kb. 20 millió könyv készült, a XVI. században pedig magában kb. 200 millió könyv. A negyedik

szakasz Genua, annak révén, hogy a tőzsdei spekuláció és a könyvvitel jelentkezése ezt az olasz várost teszi a kereskedelmi rendszer új szívévé. Az ötödik szakaszban a rendszer szíve Amszterdam lesz, annak köszönhetően, hogy a textiltermelés iparrá alakul át. A hatodik szakasz Londonhoz és a gőzgéphez, a hetedik szakasz New Yorkhoz és a gépkocsi jelentkezéséhez, a nyolcadik szakasz ismét New Yorkhoz, de most már a villanymotor jelentkezéséhez fűződik. Ezzel kapcsolatban nagyon érdekesen ismerteti, hogy szalasztotta el Franciaország azt a lehetőséget, hogy a kereskedelmi rendszer szívévé váljon annak alapján, hogy 1907-ben a világ autókivitelének kétharmadát adta. Szerinte a kereskedelmi rendszer mai formájában 1913-ban alakult ki véglegesen, amikor Ford kb. 250 000 autót gyárt. A nyolcadik szakaszban a villanymotor még nagyobb változást hozott, hisz 1917-ben az amerikai városoknak csak egynegyede volt villamosítva, 1930-ban viszont már 80 százaléka. Szerinte a villanyáram technológiájának meghonosodása fontosabb szerepet játszott a harmincas évek válságának leküzdésében, mint a keynesi elmélet.

A kereskedelmi rendszer napjainkban kilencedik átcsoportosítását éli meg, és ezzel kapcsolatban áll mostani válsága. Ennek az átcsoportosításnak új technológiája az elektronika és a robotok, új szíve pedig Japán és a Csendes-óceán partvidéke lesz, azzal, hogy Amerika és Nyugat-Európa veszít eddigi központi helyéből, a kereskedelmi világ szívéből annak központjába szorul le, miközben egyes országok a perifériáról a központba tevődnek át. A kapitalista világ mostani válsága az új technológiának és az új átcsoportosításnak a születése.

Az akció mint egyetlen mérce

Attali a végletekig viszi az intellektuális toleranciát, amely — legalábbis látszólag — minden elméletet és minden elképzelést egyenrangúnak ismer el, pusztán annak a helyes tételnek az alapján, hogy senki sem formálhat jogot az igazság monopóliumára. E tolerancia alapján Attali két mércét kínál egy-egy elmélet helyességének megállapítására. Az egyik: „egy elmélet igaz, ha kifejezhető a formális logika szabályai szerint, és ha következményeit tapasztalatailag ellenőrizheti minden megfigyelő”. A másik ennél fontosabb mérce: „e mérce szerint igaz az a magyarázat, amely elfogadható attól a pillanattól kezdve, hogy elfogadja az a világ, amelyben kimondják, más szavakkal, igaz, ha elfogadják.” Persze ezt a túlzott toleranciát ő sem gondolja végig, mert ha csak ennyiből állna valamely elmélet igazsága vagy hamissága, akkor igaznak kellene elfogadnunk a hitleri faji tisztaságot, vagy a fehér felsőbbrendűség dél-afrikai rendszerét pusztán annak alapján, hogy elfogadták és vallják őket, annak alapján, hogy milliók és milliók gyakorlatát szabja meg. Az ilyen végletekre Attali nem is gondolt, de ez a két mérceje elegendő ahhoz, hogy egyenrangúan kezelje a különféle elméleteket, megbecsüléssel szóljon a marxizmusról, mert „a marxizmus igaz, de csak akkor, ha politikailag hasznos valamelyik társadalmi osztály számára”, de ugyanakkor megbecsüléssel szóljon a cserét elsőbbségben részesítő különféle elméletekről, pusztán annak alapján, hogy megszabják a gazdasági politikát az USA-ban, a Német SZK-ban, Franciaországban és Angliában éppúgy, mint Chilében vagy több más latin-amerikai országban.

Ezt a toleranciát azonban ő ma-

ga sem viszi következetesen végig. Egyrészt azért, mert az egyenrangúnak elismert elméletek számos hibájára ő maga is rámutat. Így például hirdeti, hogy: „a mítosszal elmentésben a New Deal kudarc volt Angliában és Svédországban is meg az Egyesült Államokban is.” A cserére és a termelésre alapozott és egyenrangúnak elismert elméleteknek pedig közvetett bírálataát adja annak kimutatásával, hogy tulajdonképpen az egyik elméletcsoport sem elegendő a mostani gazdasági válság megmagyarázására, még kevésbé képes arra, hogy megmutassa a kiutat ebből a válságból. Ennek alapján minden látszólagos toleranciája ellenére nyilvánvalóan könyvét saját elmélete népszerűsítésére és a többiek fölé helyezésére szánta. Ezt az elméletet az olvasó is kénytelen értékesnek és figyelemre méltónak elismerni, már azért is, mert a mostani gazdasági válságnak számos olyan jelenségét magyarázza meg, amely a két másik kiindulópontú elmélet révén kevésbé magyarázható meg, vagy egyáltalán meg sem magyarázható. Az ő magyarázata ugyanis az, hogy a mostani válság abból ered, hogy „a többletnek a kereslet megteremtésére fölhasznált része sokkal gyorsabban növekszik, mint maga a termelés.” Attali szerint ez a tétel azt jelenti, hogy a társadalom úgy fejlődött, hogy mindinkább elszaporodtak azok a rétegek, amelyek nem termeléssel, hanem a kereslet fenntartásával és kielégítésével foglalkoznak, tehát kereskedelemmel, hitelekkel, propagandával, szolgáltatásokkal, az emberekkel magukkal, mint az egészségügy vagy az oktatás, aminek következménye az, hogy mind több részre osztódik fel a társadalom által megteremtett többlet, aminek következtében a társadalom abba a fázisba jut, amikor ez a többlet számára nem lesz elegendő. A mos-

tani válság során egyrészt a tömegek életszínvonalának leszorításával, másrészt pedig új technológiával próbálják föltartóztatni a többletnek ezt a további felmorzsolódását. Ez az elmélet egyrészt arra ad magyarázatot, hogy miért lehet a világgazdaság uralkodó politikája a nadrágszijszorítás mostani világméretű gyakorlata, másrészt pedig arra, hogy az új technológia miért jelentkezik elsősorban a szolgáltatókban, hogy azok költségeit próbálja lefaragni, és ily módon ismét fönttartani vagy esetleg még növelni is a társadalmi többletet.

Attali elméletében mindezt még kiegészíti egy olyan elképzelés, mely szerint a világ most onanisztikus korszakába jut, amikor az egyed teljesen begubószik, amikor jelképpé válik a tömegben fülhallgatóval a fején sétáló ember, aki csak a fülhallgató révén sugárzott zenét hallja, miközben a tömegben halad. „Mint ahogy az előző válság — írja — megsemmisítette a nagy családot, ugyanúgy a mostani válság megsemmisíti a család magját. A válság utáni időszak szükségleteként a mai válság megteremti az önmagába gubózdó életet”. Ennél többet Attali nem tud mondani sem a mostani válság leküzdéséről, sem pedig a válságot követően kialakuló jövőről. A holnapról különben is

csak egy költői képet ad, azzal az érveléssel, hogy meg kell teremteni a világ esztétikai elméletét, amely felkutatja „azt a változatlant, ami ott van minden nyelvben, azt a formát, amely közös a szavakban, minden emberi termelésben, a beszélgetésekben, a mítoszokban, a zenében, a tárgyokban, a szertartásokban, a szexuális fellépésben”. Ez a körülmény adja Attali elméletének legfőbb korlátját, éspedig azt, hogy csak magyarázza a mai világot, tehát nem tesz eleget annak a marxista mércének, hogy segítséget nyújtson a világ megváltoztatásában. Amit ő tanácsol, az mindössze az, hogy ki kell várni a világ új átrendeződését, csak utána beszélhetünk a további teendőkről és a haladásról. Így aztán nem is kínálhatja föl a megoldást, a kiutat, de okvetlenül hozzájárul a világ mostani válságának megmagyarázásához. A kiút megtalálásához ugyanis már nem ilyen vagy olyan elméletre van szükség — még akkor sem, ha az elmélet olyan eredeti, mint Attalié —, hanem arra, hogy az emberi társadalom gyakorlata és elmélete olyan átalakuláson menjen át, amely a továbbfejlődés és a változás lehetőségét és módzatait is megteremti a gondolkodó emberek számára.

BALINT István

AZ ESZTÉTIKAI TÁRSADALOM MEGJÖVENDÜLÉSE

Filiberto Menna: *Proricanje estetskog društva*. SIC, Beograd, 1984

A modern művészet rendkívül változatos és bonyolult történetén belül, a látszólag kaotikusan kavargó izmusok és neoizmusok láncolatában még mindig kimutathatók bizonyos tendenciák, melyek a felszín mögött, az egymásnak néha homlok-egyenest ellentmondó irányzatok

hátterében tartósan vannak jelen. Filiberto Menna, kiváló olasz művészettörténész eddig két ilyen tendencia föltérképezésére vállalkozott 1968-ban írt könyvében, mely most a második olasz kiadás után szerbhorvátul is megjelent, az úgynevezett *eudeimonikus* vonulat kimuta-